

<https://doi.org/10.15407/eip2019.03.060>

УДК 330.341.2, 338.26.1, 338.242.4, 339.972

JEL: L95, L98

Юхимець Р.С., канд. екон. наук,
науковий співробітник
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6610-9453>
e-mail: r.uhimets@gmail.com

ВПЛИВ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ УКРАЇНИ

Прагнення інтегруватися в європейську модель розвитку зумовило добровільне прийняття Україною міжнародних зобов'язань щодо трансформації інституційного середовища за європейським зразком як в економічній площині, так і в політичній. У політичному сенсі зміст необхідних змін та шляхів забезпечення міжгалузєвої збалансованості часто усвідомлювався надто спрощено через відсутність ґрунтовних оцінок наслідків задекларованих секторальних реформ, у тому числі для різних суб'єктів економічних відносин. Однак для енергетичного сектора потреба його реформування обумовлювалася не лише ційно прийнятими міжнародними зобов'язаннями, а й наявністю внутрішніх проблем, накопичених за попередні роки, які без впровадження системних змін з часом перетворювалися б на бар'єри для усього подальшого економічного розвитку держави. Основний зміст імплементації європейських директив в енергетичному секторі саме й був покликаний системно трансформувати економічні відносини за рахунок зміни правил функціонування ринку, що мало би зумовити вирішення основних кризових проблем у різних сферах енергетичного сектора. Існуючій до останнього часу моделі ринку природного газу України були притаманні всі недоліки дореформеного стану ринків країн Європи: система тарифоутворення не сприяла раціональній поведінці споживачів, що посилювало тиск на державний бюджет; правила постачання не гарантували надання належної якості послуг; відсутність достатніх інвестицій у газотранспортний сектор унеможлилювала розширене відтворення основних фондів; сформовані правила транспортування та розподілення ставали бар'єром для вільного доступу до мереж третіх сторін та розвитку конкуренції в сегменті постачання. Фактична імплементація норм Другого та Третього енергетичних пакетів ЄС у газовому секторі розпочалася у 2015 р. з ухваленням Закону України "Про ринок природного газу", який передбачає надання доступу незалежним постачальникам до газотранспортної інфраструктури, право кінцевих споживачів змінювати постачальників, встановлення ринкового ціноутворення та загальну лібералізацію економічних відносин на ринку. Оскільки накопичені проблеми попередньої моделі ринку природного газу були зумовлені не-ефективністю функціонування інститутів, у статті було здійснено спробу оцінити ефективність процесу трансформації газового сектора й проаналі-

© Юхимець Р.С., 2019

зувати результативність змін на певних сегментах ринку з позиції саме нео-інституціональної теорії та аналізу трансакційних витрат.

К л ю ч о в і с л о в а : ринок природного газу, трансакційні витрати, трансформація галузевих ринків, лібералізація

Виклад основного матеріалу дослідження. Приєднавшись до Енергетичного Співтовариства, а згодом підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, Україна актуалізувала свої зобов'язання в напрямі реформування нормативно-правової бази згідно з європейськими правилами та стандартами. Прийняті зобов'язання визначають напрями та етапність трансформації національного ринку природного газу, що покликані вирішити провали попередньої моделі ринку газу та сприяти подальшій інтеграції у єдиний загальноєвропейський енергетичний простір.

Неефективність попередньої моделі була обумовлена тим, що наявна система усталених правил та структура ринку унеможлилювали ринкове ціноутворення та, відповідно, оптимальний розподіл обмежених енергетичних ресурсів в інтересах усіх членів суспільства. Галузевим ринкам, що не відповідають вимогам досконалої конкуренції, властиве посилення ризиків несправедливого перерозподілу суспільних благ та максимізації вигід для окремих членів суспільних відносин унаслідок можливості їхнього впливу на встановлення цін на ринку. Непрозоре ціноутворення дозволяє таким членам суспільства (або бізнес-групам) отримувати надприбутки за рахунок зловживання монополюючим (домінуючим) становищем на ринку та встановлення високих цін на продукцію, при цьому часто зберігаючи надмірно витратне виробництво за відсутності стимулів до підвищення його ефективності. Недостатня прозорість економічної діяльності у газовому секторі сприяла збереженню значних витрат на обслуговування та втрат у мережах, що однаково покривались тарифом. Держава реалізовувала патерналістську політику за рахунок адміністративного регулювання ринку та встановлення тарифів для кінцевих споживачів нижчими від ринково обумовленого рівня. Це позбавляло ринок стимулів до модернізації інфраструктури, а підприємства залишалися без належного фінансового ресурсу для інвестування в оновлення основних фондів. Як наслідок, джерелом прибутку для підприємств на ринку газу ставало зловживання правилами газопостачання. У свою чергу збереження ціни на природний газ нижчою від ринкового рівня цілком задовольняло інтереси більшості домогосподарств, проте не створювало жодних стимулів до зменшення споживання та впровадження енергоефективних заходів.

Сформоване у попередні періоди інституційне середовище визначало поточну структуру сектора, рівень трансакційних витрат та умови реалізації ринкових відносин між суб'єктами. Економічна теорія стверджує, що зменшення трансакційних витрат можливе лише шляхом зміни правил

ринку та форм бізнес-моделей, що має забезпечити дотримання принципів прозорості та відкритості ринкових відносин між усіма суб'єктами ринку. Це означає, що специфіка прийняття господарських рішень обумовлюється умовами інституційних обмежень. Д. Норт сформулював класичне тлумачення інституції як "правил гри у суспільстві або, точніше, придуманих людьми обмежень (формальних і неформальних), що спрямовують людську взаємодію в певне річище" [1].

Вплив трансакційних витрат, величина яких регулюється суспільством за допомогою інститутів, на поведінку суб'єктів ринку поставило під сумнів тезу про те, що ринок – це нейтральне організаційне та просторове утворення, на якому учасники приймають рішення та здійснюють товарообмінні операції, базуючись на величині цін [2, 3]. Так, Р. Коуз наголошував, що ринки – це інститути, які існують для скорочення витрат за операціями обміну [4, с. 13]. О. Вільямсон розширив цю тезу, стверджуючи, що фірми, ринки і контракти є важливими економічними інститутами, головна мета яких полягає у мінімізації трансакційних витрат за результатами їх функціонування [5, с. 48–51].

Розкрити теоретичне підґрунтя механізмів державної трансакційної політики дають змогу основні положення теорії трансакційних витрат. В її основі лежить поділ трансакційних витрат на втрати, а також суспільні та приватні витрати. Суспільні трансакційні витрати зводяться до витрат, пов'язаних з прийняттям та дотриманням інституційних норм, тож за своєю сутністю ці витрати є інституційними. Суспільство, визначаючи інституційні умови здійснення трансакцій, може впливати як на структуру, так і на обсяг трансакційних витрат, тобто ефективність суспільних трансакційних витрат є найбільш дієвою умовою скорочення загальних трансакційних витрат. Важливим завданням трансакційної політики суспільства є перехід до інституційної ситуації, коли приватних трансакційних витрат виявиться достатньо для регулювання загального обсягу трансакційних витрат [6, с. 7–9].

Проте суспільство не може скоротити трансакційні витрати у всіх учасників трансакційних процесів. У більшості випадків скорочення трансакційних витрат однієї зі сторін найбільш ефективно можна досягнути, поклавши здійснення трансакційних витрат у іншій формі на другу сторону. Доцільність подібного перерозподілу може бути обумовлена такими причинами:

- скорочення загального обсягу трансакційних витрат усіх суб'єктів суспільних відносин;
- скорочення надмірних трансакційних витрат;
- турбота про найменш захищених суб'єктів суспільно-економічних відносин.

Трансформація на ринкових умовах зумовлює збільшення частки приватного сектора, водночас за державою залишаються деякі специфічні функції, зокрема – встановлення правил здійснення угод, регуляторні дії щодо системи попередження та покарання за порушення правил ринку, судові функції. Зростання трансакційних витрат призводить до виникнення додаткових витрат практично в усіх учасників трансакцій, у тому числі й в окремих споживачів, змушених нести додаткові витрати, щоб запобігти втратам чи повернути втрачене. Це зумовлює підвищення важливості ролі держави, що повинна взяти на себе більше контролюючих функцій.

Необхідність та межі втручання держави в економічні відносини суб'єктів обумовлені властивостями конкретних трансакцій. Державна політика у сфері регулювання трансакційних відносин не повинна регламентувати абсолютно всі дії сторін. У багатьох випадках ринок сам спроможний у певних інституційних рамках вирішити більшість проблем. Відповідно до теорії трансакційних витрат їхня величина значною мірою визначається атрибутами трансакцій. Здійснювати заходи державної трансакційної політики доцільно, лише коли атрибути трансакцій обумовлюють надмірну величину трансакційних витрат або їх надто асиметричний розподіл. Під атрибутами трансакцій розуміють різноманітні фактори або параметри, що характеризують особливості здійснення трансакційних відносин [7, с. 56]. Ґрунтуючись на аналізі таких атрибутів трансакцій, як специфічність активів, частота вчинення трансакцій, невизначеність дій сторін під час виконання угод, складність виміру результатів угод, спробуємо провести оцінку умов, що зумовили потребу у трансформації газового сектора та перших результатів реформування ринку газу.

Специфічність активів. Газовому сектору притаманна висока специфічність інвестицій і активів та, відповідно, високий ризик опортуністичної поведінки суб'єктів ринку. При старій моделі організації ринку стан газових активів, насамперед газотранспортної інфраструктури, характеризувався відсутністю інвестицій у галузь, що унеможливило забезпечення відтворення основних фондів [8]. Наслідком цього було поступове фізичне і моральне зношування інфраструктури, що уже в середньостроковій перспективі могло призвести до виникнення критичних ситуацій з постачанням газу та неналежного надання енергетичних послуг споживачам.

Амортизаційне зношування української газотранспортної системи (ГТС), як зазначається в "Укртрансгазі", у середньому становить 61%; майже 20 000 км магістральних газопроводів (з 33 250 км) експлуатується понад 33 роки, а 74% газорозподільних станцій – понад 23 роки; ресурс

газоперекачувальних агрегатів у середньому вичерпаний на 80%. Поступово збільшується кількість аварій на магістральних газопроводах: з 27 у 2013 р. до 34 в 2016 р. [8]. У 2014 р. кожен сотий кілометр розподільних газопроводів в Україні перебував у аварійному стані, до 2020 р. таким буде кожен десятий км, 3,5–4 тис. км необхідно замінювати щорічно. Вартість таких робіт для запобігання аварійності в газорозподільній системі України становить приблизно 2–2,5 млрд грн. Для нормальної планової, хоча і термінової, заміни технічно небезпечних ділянок щорічно потрібно близько 7 млрд грн. Технічний стан газорозподільних пунктів (ГРП) перебуває у не менш проблемному стані. Експерти припускають наявність лише 4% ГРП, що не потребують заміни. Якщо у 2014 р. кожен дванадцятий газорозподільний пункт в Україні перебував у аварійному стані, то до 2020 р., за продовження поточних тенденцій, аварійним буде вже кожен шостий ГРП [9].

Попри таку кризову ситуацію, інвестиції у розвиток газорозподільних мереж (ГРМ) продовжують залишатися на вкрай низькому рівні. Згідно із затвердженими Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП) планів розвитку газорозподільних систем операторів ГРМ, інвестиції у 2013 р. становили 1,12 млрд грн, у 2014 р. – 0,96 млрд грн, 2015 р. – 1,0 млрд грн, у 2016 р. – 1,8 млрд грн, у 2017 р. – 0,955 млрд грн, у 2018 р. – 1,203 млрд грн. При цьому, навіть за такого низького рівня планів інвестування, фактичні щорічні інвестиції є нижчими та інколи становили лише 50% від планів, зокрема у 2015 р. [8].

Сформована організаційна структура ринку за умов, коли частина ринкової (транспортної) інфраструктури належала державній вертикально інтегрованій компанії, що займала монопольне становище на більшості ринкових сегментів, продукувала ризики зловживань, зокрема, шляхом нечіткого обліку та можливості непрозорого перерозподілу природного газу між різними категоріями споживачів, покриття фізичних втрат мережі за рахунок кінцевих споживачів, формування бар'єрів для доступу незалежних постачальників до газотранспортної мережі, що не створювало стимулів до скорочення компанією витрат та не давало розвиватися конкуренції за цінами та умовами постачання. Об'єктивно конкуренція була не вигідною державній компанії, що одночасно постачала природний газ кінцевим споживачам і виконувала роль транспортного оператора.

Подібні особливості та практики на ринку природного газу України формували значні трансакційні втрати суспільства від сформованої моделі, а тому потребували ініційованих державою змін у структурі ринку та правилах гри. Лібералізація ринку в контексті загальної трансформації ринкової моделі передбачає виокремлення транспортної інфраструк-

тури в незалежний об'єкт господарювання, основними функціями якого є надання послуг транспортування природного газу та отримання комерційного прибутку. Наявність на сьогодні сформованої розгалуженої мережі газопроводів, відповідних інформаційних та контрольних систем стає об'єктивним фактором, що створює можливість для переходу до конкурентної організації ринку. В результаті амортизації ГТС знижується специфічність активів, тож передбачається, що при розширенні джерел постачання природного газу та розвитку інфраструктури повинен відбутися перехід від вертикальної інтеграції і двосторонніх довгострокових контрактів до класичних контрактів та управління трансакціями на основі ринкового механізму.

Такі зміни у функціонуванні суб'єктів, що надають послуги з транспортування природного газу, по суті призводять до того, що вони виконують роль посередників за Вільямсоном [10, с. 11–12] і найбільш ефективною формою взаємодії з іншими суб'єктами постає класичний контракт. Це потребує деталізації контракту, який повинен мати всеосяжний характер. Також це означатиме, що трансакційні витрати зростають, проте обсяги зростання будуть значно меншими від скорочення трансакційних витрат.

Аналіз виробничо-технічних витрат (ВТВ) газорозподільних мереж демонструє (рис. 1), що обсяг витрат природного газу в системі протягом останніх 10 років залишається відносно стабільним, однак, враховуючи, що внутрішнє споживання за останні п'ять років значно скоротилося, то у відсотковому співвідношенні ВТВ лише зростають і навіть не відповідають рівню країн Центрально-Східної Європи.

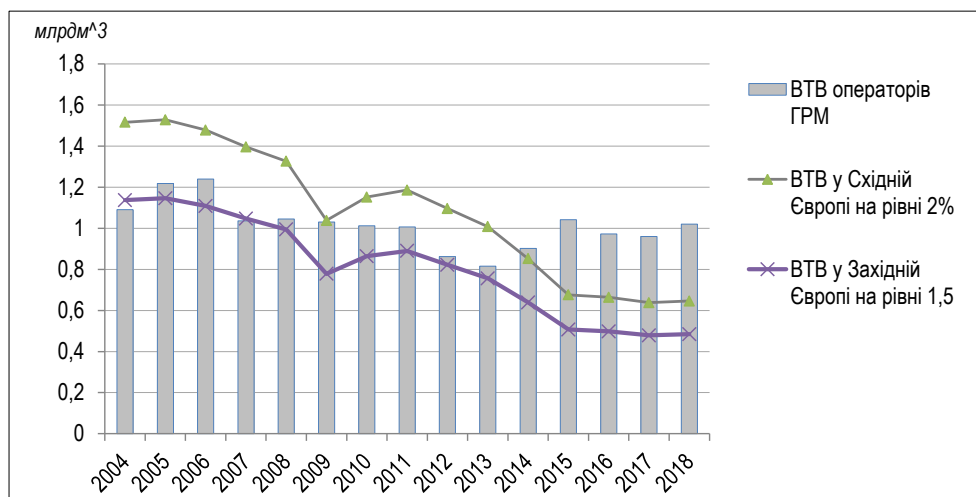

Рис. 1. Обсяги виробничо-технічних витрат операторів ГРМ порівняно з рівнем витрат у країнах Східної та Західної Європи

Джерело: на основі даних [8, 11–13].

Допоки зберігатиметься стара система тарифоутворення на послуги розподілення "витрати плюс" із відтермінуванням впровадження стимулюючого тарифоутворення для розподільчих операторів та максимальним заниженням тарифу регулятором, проблема зношування газотранспортної інфраструктури існуватиме й надалі та породжуватиме лише зростання ризиків, що пов'язані з надійністю функціонування мереж.

Частота вчинення трансакцій. У трансакціях, що повторюються, наступні дії сторін залежать від характеру виконання ними зобов'язань у минулому. Зазвичай це є достатнім стимулом для належного виконання угод та зниження пов'язаних трансакційних витрат. Тривалість контракту знижує трансакційні витрати, зокрема з пошуку контрагентів, оцінки якості послуг та самого товару, але ціною зростання витрат, пов'язаних зі специфікацією контракту [14]. Однак за умов відсутності конкурентного ринку та належного державного чи іншого громадського контролю за процесом господарських контрактацій у монополіста немає стимулів знижувати рівень операційних та технічних витрат, які перерозподіляються переважно на кінцевих споживачів без підвищення якості наданих послуг. Саме використання підходу "*витрати плюс*" у тарифоутворенні на послуги транспортування природного газу не створювало жодних економічних стимулів в операторів до зменшення витрат в обслуговуванні та впровадження енергоефективних заходів [15]. Зростання конкуренції на різних сегментах ринку природного газу покликано зумовити зміни форми трансакційних взаємовідносин, що вплине на структуру та тривалість контрактних відносин. Зміни подібного характеру дозволяють активніше використовувати класичну форму контракту на всіх сегментах ринку та перетворити ринок на гнучкіший до потреб кінцевих споживачів. Проте формування конкурентного ринку означатиме також зростання *ex-ante* трансакційних витрат для господарюючих суб'єктів (витрати на пошук контрагентів, розроблення контракту, проведення переговорів та інші). Водночас практика реформування газових ринків у напрямі лібералізації демонструє, що трансакційні втрати на збереження старої системи контрактних відносин при монополізованому газовому ринку однаково більші від трансакційних витрат, пов'язаних із впровадженням та функціонуванням конкурентного ринку.

Так, починаючи з 2015 р. імпорт природного газу здійснює не лише державна компанія НАК "Нафтогаз України". За результатами 2018 р., на незалежні приватні компанії припадає близько 34% імпорту. Природний газ постачає 234 компанії, з них на НАК "Нафтогаз України" у цілому припадає близько 27% від загальних обсягів постачання природного газу на нерегульованому сегменті роздрібного ринку. Кількість споживачів, які змінили постачальника у 2018 р., становила 5 189,

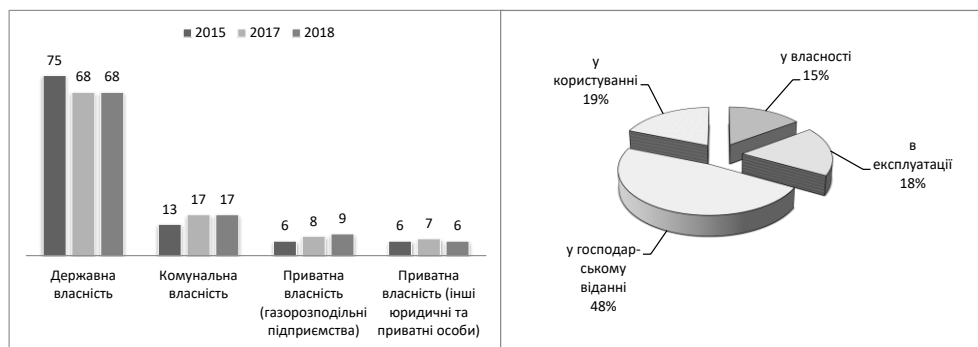
з яких лише 69 побутових споживачів, решта 5120 – непобутові [8]. Однак умови функціонування роздрібного ринку для побутових споживачів та покладання спеціальних обов'язків на деяких суб'єктів ринку поки не дозволяють перетворити на конкурентні усі сегменти ринку природного газу.

Невизначеність дій сторін під час виконання угод. При попередній моделі ринку природного газу в різних його сегментах часто були нечітко визначені правомочності між різними суб'єктами ринку, що породжувало значні зловживання. Та саме від набуття тих чи інших прав власності залежить поведінка господарюючих суб'єктів [16]. Відповідно до Р. Коуза [2] та Дж. Стіглера [17], стверджується: "якщо права власності чітко визначені й трансакційні витрати дорівнюють нулю, то розподіл ресурсів у структурі виробництва залишатиметься незмінним і ефективним, незалежно від зміни в розподілі прав власності".

Приватизація за часи існування незалежності України часто мала стихійний характер та відбувалася з використанням позаконкурсних процедур. Наслідком такої приватизації стало те, що у багатьох сферах державна і приватна власність не є чітко розмежованими, а власність значної частки активів є спірною. В умовах політичної нестабільності приватний власник не може відчувати захищеність своїх активів і незацікавлений здійснювати інвестування, коли його власність може бути відчуженою державою. Держава неспроможна без відповідної інвентаризації отримувати належну плату за надання права користування іншим суб'єктам активами державної власності, а це призводить до виникнення в подальшому лише більших суспільних втрат. Особливо гостро ця проблема постає у сфері експлуатації газових мереж, де невизначеність прав власності призвела до їхнього значного зношування та відповідного зростання виробничо-технічних витрат. Державу як господарюючий суб'єкт було значною мірою усунуто від управління стихійно приватизованими активами у газовому секторі, при цьому вона зберігала за собою соціально-економічні зобов'язання, що призводило до необхідності використання механізмів субсидіювання певних категорій споживачів або покриття втрат енергетичних компаній з державного бюджету. Зрештою це працювало на збагачення долучених бізнес-груп, кризу державних фінансів та збереження неефективної моделі функціонування газового сектора (рис. 2).

Основна проблема невизначеності прав власності в Україні полягає в тому, що держава здійснює лише реєстрацію прав власності, проте не має чітких механізмів її ринкового регулювання та судового захисту. Це спричинює виникнення супутніх бар'єрів для розвитку енергетичного сектора: відсутності ефективних механізмів захисту прав власності, відсут-

ності стимулів у власників активів до інвестицій в оновлення та розвиток через непевність стосовно остаточної юридичної належності активів, відсутності чіткої інвентаризації та встановлення приналежності активів конкретним господарюючим суб'єктам, подрібнення майнових комплексів і прав належності, недотримання комерційних угод, втрати контролю над державними підприємствами, існування перехресного субсидювання та застосування практики державних дотацій для певних секторів енергетики чи окремих підприємств.

а) Структура власності газорозподільних систем, %

б) Структура використання газорозподільних систем у 2016, %

Рис. 2. Співвідношення структури власності та використання газотранспортних систем в Україні

Джерело: річні звіти НКРЕКП за 2015–2018 рр.

Невизначеність прав власності зумовлює існування проблеми нечіткості "зосередження правомочностей" у прийнятті рішень стосовно певного активу. Дії дозвільного характеру, ліцензування, сертифікація, оцінка земель і планування розвитку територій та міського середовища зберігають галузевий розподіл правомочностей щодо одного й того ж об'єкта права власності. Відповідно юридична нечіткість визначення певних правомочностей за певними господарюючими суб'єктами призводить до постійної появи суперечностей між господарюючими суб'єктами в отриманні вигоди від наявного активу. Відсутність впорядкованості взаємовідносин між суб'єктами у сфері прав власності з позиції суспільних відносин унеможливорює встановлення єдиних правил гри для всіх економічних агентів, викликає зростання ризиків та витрат на захист майнових прав на активи, що зрештою уже призводить до підвищення трансакційних витрат енергетичного сектора та зменшення його ефективності.

За часів незалежності уповноваженими державними органами України не було випрацьовано ефективних механізмів використання приватними

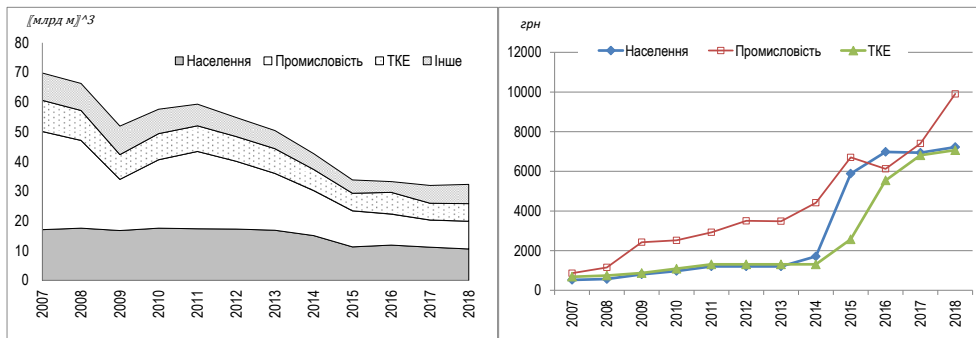
операторами ГРС активів газорозподільних мереж державної власності. Держава, фактично як власник цих мереж, не могла отримувати належної оплати за їхню експлуатацію, не було створено стимулів до модернізації мереж, а приватні оператори були зацікавлені постійно відображати зменшення вартості подібних активів. Не менш складним питанням залишається приналежність мереж, збудованих на кошти споживачів і переданих в експлуатацію операторам ГРС.

До консервації подібного становища та посилення негативних тенденцій призводила і модель ринку, де державна вертикально інтегрована компанія-монополіст дотримувалася практики адміністративного встановлення цін, а сам газовий сектор сприймався як донор для розвитку інших секторів економіки та фактор збереження низьких комунальних тарифів для населення. Держава у реформуванні правил гри у сфері прав власності повинна створити ефективні механізми регулювання взаємовідносин між господарюючими суб'єктами шляхом встановлення чітких та прозорих єдиних правил до всіх аспектів володіння, користування, експлуатації, доступу до активів у газовому господарстві. Це вимагає лібералізації адміністративних взаємовідносин у дозвільній сфері, інвентаризації та остаточного закріплення майнових прав на спірні активи, що були приватизовані у попередні періоди.

Складність виміру результатів угод. Цей атрибут спричинює зростання трансакційних витрат через недосконалість ринкової організації та непрозорість господарської діяльності внаслідок відсутності суворого обліку або його порушення. Відсутність безпосереднього 100% обліку споживання газу всіма категоріями споживачів за існуючої до останнього часу тарифної сітки створювало передумови до зловживання комерційною реалізацією природного газу, призначеного для домогосподарств. Завищення норм споживання газу домогосподарствами без лічильників давало постачальникам змогу реалізовувати за комерційним тарифом фактично не спожитий населенням природний газ, при цьому відображаючи, що цей ресурс уже був спожитий домогосподарствами.

Існуюча система тарифоутворення не сприяла раціональній поведінці споживачів, що посилювало тиск на державний бюджет та створювало додаткові надмірні трансакційні втрати для суспільства. За проаналізований період лише з 2007 р. по 2015 р. близько 7–9 млрд куб. м природного газу щорічно реалізовувалось підприємствам теплокомунальної енергетики (ТКЕ) за економічно необґрунтованими цінами, які були нижчими понад удвічі порівняно з тарифами для промислових споживачів та бюджетних установ. Занижений (субсидійований) у 5,5 разів тариф для домогосподарств порівняно з тарифом для промислових підприємств зумовлював несправедливий розподіл вигід між різними децильними

групами домогосподарств, унаслідок чого платоспроможні категорії однаково недоплачували повну вартість послуг газопостачання, що в кінцевому результаті призводило лише до зростання трансакційних суспільних втрат. Поклавши ціну імпорту як базову ціну природного газу та враховуючи, що тарифи на послуги теплопостачання у минулі роки були занижені на 40%, 20% найбагатших домогосподарств отримували в 2,4 рази більше субсидій, ніж 20% найбідніших [18, с. 32]. Наслідком такої політики стало зростання збитковості НАК "Нафтогаз України", дефіцит бюджету якого в 2014 р. становив 85,5 млрд грн (5,6% ВВП). Подібні викривлення у сфері державних фінансів та економічній моделі загалом ставали причиною великих трансакційних витрат, а суспільний розподіл фінансової підтримки функціонування економіки (бюджетне фінансування) призводив до ще більшого зубожіння найменш захищених верств населення (рис 3).

а) Споживання природного газу в Україні за категоріями споживачів, млрд куб. м

б) Ціна природного газу як товару за категоріями споживачів 2007–2018, грн

Рис. 3. Обсяги споживання та ціна на газ як товар за категоріями споживачів

Джерело: за даними НКРЕКП, НАК "Нафтогаз".

Сформована модель національного ринку природного газу не сприяла зростанню інвестицій у внутрішній видобуток та досягнення незалежності від зовнішніх джерел постачання. Державна патерналістська політика з адміністративним встановленням значно занижених цін на природний газ для кінцевих споживачів позбавляло газовий сектор, особливо державний, фінансових ресурсів, які можна було б інвестувати у власний видобуток. Результатом такої політики стало те, що з 2004 р. по 2018 р. Україні довелося імпортувати природного газу на суму близько 104 млрд дол. США [19]. Плата за імпорт природного газу призводила до погіршення зовнішньо-

торговельного балансу України та позбавляла газовий сектор внутрішніх інвестицій, що сприяли б розвитку національної економіки та енергетичній безпеці.

На кінець 2015 р. без обліку залишалось 2,902 млн абонентів (з 3,992 млн), або 72,7%, які використовують природний газ для приготування їжі; близько 18% споживачів, які використовували газ для підігріву води та приготування їжі, та 1% споживачів, які використовували газ комплексно, в тому числі для опалення, не були забезпечені приладами обліку. Наслідком реформ стало те, що станом на початок 2019 р., за даними операторів ГРМ, без комерційного обліку природного газу залишається 1,278 млн абонентів, які споживають природний газ тільки для приготування їжі [8]. Лібералізація економічних відносин на ринку природного газу та встановлення ринкового ціноутворення на певних сегментах ринку дозволили стабілізувати внутрішній видобуток природного газу зі щорічною тенденцією до зростання, державна компанія НАК "Нафтогаз України" перестала бути збитковою.

Атрибути трансакцій є не тільки орієнтирами, а й результатами дії державної трансакційної політики. Залежно від обраної державної трансакційної політики змінюється додатковий атрибут – ступінь інституційного регулювання трансакцій. Таке регулювання спрямоване на вживання заходів, які безпосередньо забезпечують скорочення трансакційних витрат. Чим вищий ступінь інституційного регулювання, тим меншим виявляється рівень трансакційних витрат. Однак надмірно велика зарегульованість також може призводити до збільшення трансакційних витрат, а тому необхідно зуміти дотримуватися ефективного балансу державного регулювання. Уведення ліберальних інституційних норм має на меті забезпечити залучення нових інституційних суб'єктів до заняття трансакційними видами діяльності та зумовити зростання легального трансакційного сектора. Саме розширення легального трансакційного сектора на ринку природного газу України становило одне із завдань реформування економіки та виведення економічних відносин із тіні.

Висновки

Сутність державної трансакційної політики полягає у втіленні заходів, головною метою яких є скорочення трансакційних витрат. Такого скорочення в однієї зі сторін суспільних відносин можна досягти, поклавши частину витрат у іншій формі на другу сторону. Виправданість такого перерозподілу може бути обумовлена скороченням загального обсягу витрат, скороченням надмірних трансакційних витрат або потребою захисту найменш захищених суб'єктів суспільних відносин.

Спонукальними чинниками трансформації українського газового сектора стали значні інституційні трансакційні витрати та суспільні втрати,

що зумовили неефективність ринкової моделі та деградацію галузевої інфраструктури. За таких обставин виникла потреба зменшити суспільні втрати шляхом перерозподілу трансакційних витрат між суб'єктами ринкових відносин, насамперед між державою та приватним сектором на користь останнього. Саме на тих сегментах ринку природного газу, де такий перерозподіл за останні роки відбувся, можна спостерігати успішність реформ: зростання темпів внутрішнього видобутку, виникнення реальної конкуренції у сфері імпорту та постачання на нерегульованому сегменті ринку природного газу.

Оцінюючи результати трансформації газового сектора з позиції, чи вдалося вирішити ті кризові явища, що обумовили потребу у реформуванні ринку, можна зазначити позитивну динаміку у сферах диверсифікації та зменшення залежності від імпорту з одного джерела постачання; розширення конкуренції та покращення умов постачання на нерегульованому сегменті ринку, що надало можливість змінювати постачальників та зменшити монопольний вплив державної вертикально інтегрованої компанії НАК "Нафтогаз України"; встановлення ринкових цін на природний газ на певних сегментах ринку допомогло перетворити державну компанію НАК "Нафтогаз України" на прибуткову і одного з найбільших платників до державного бюджету; відбуваються зміни поведінки споживачів, перш за все у промисловому та бюджетному секторах, що дало змогу значно зменшити внутрішнє споживання природного газу; вдалося стабілізувати та нарощувати щорічний внутрішній видобуток природного газу. Проте, попри явні позитивні зрушення, й надалі на ринку залишається низка критичних проблем: значне інфраструктурне зношування мереж у газорозподільному сегменті, закритість певних сегментів сектора для ринкового ціноутворення, відсутність стимулів у певних категорій споживачів до зменшення споживання та впровадження енергоефективних заходів, значні державні видатки на субсидії. Фрагментарність реформ у деяких сферах породжує нову хвилю загроз для сектора, зокрема намагання відтягнути впровадження ринкового ціноутворення на всіх сегментах ринку, призводить до потреби збереження спеціальних зобов'язань для певних категорій споживачів, а це не дозволяє запустити на цих сегментах конкуренцію, призводить до кризи неплатежів між різними контрагентами, що лише лягає додатковим тягарем на державні фінанси. Несвоєчасність та неповнота вторинного законодавства призводить до кризи неплатежів на балансуєчому ринку, що загрожує функціонуванню транспортного оператора. Відсутність політичної волі впроваджувати зміни у методологію тарифоутворення на послуги транспортування взагалі заморозили кризовий стан газотранспортної інфраструктури у розподільчому сегменті ринку.

Список використаних джерел

1. Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. Москва: Фонд экономической книги "Начала", 1997. 180 с.
2. Коуз Р. Фирма, рынок и право / пер. с англ. Б. Пинскер; под. науч. ред. Р. Капелюшников. Москва: Новое издательство, 2007. 224 с.
3. Пустовойт О.В. Інституційна природа економічних циклів. Досвід України: монографія / НАН України, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Київ, 2016. 388 с.
4. Уильямсон О. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, отношения, контрактация / пер. с англ. Санкт-Петербург: Лениздат; CEV Press, 1996. 702 с.
5. Архієреєв С.І. Державна трансакційна політика та структурні перетворення економіки України. Харків: Константа, 2006. 108 с.
6. Архієреєв С.І. Трансакційний сектор економіки України: монографія. Харків: Константа, 2003. 56 с.
7. Juris A. Market Development in the U.K. Natural Gas Industry. Washington D.C.: The World Bank Group, 1998. 48 p.
8. Річний звіт НКРЕКП 2015–2018. URL: http://www.nerc.gov.ua/index.php/map_9/data/filearch/Materialy_zasidan/data/filearch/Catalog3/Richnyi_zvit_NKRE_KP_2018.pdf
9. Казда С. Через 5 років аварійність розподільних газопроводів в Україні зросте в 10 разів. URL: <https://104.ua>
10. Уильямсон О. Природа фирмы / под ред. О.И. Уильямсона и С.Дж. Уинтера. Москва: Дело, 2001. 360 с.
11. Інформаційний сайт газорозподільних компаній "104". URL: <https://104.ua/ua/gas/id/chto-takoe-proizvodstvenno-tehnologicheskie-poteri-25117>
12. Рибіцький І.В., Трофімчук В.І. Енергозатратність газотранспортної системи (ГТС) України та основні чинники, які на неї впливають. *Сучасні прилади, матеріали і технології для неруйнівного контролю і технічної діагностики машинобудівного і нафтогазопромислового обладнання*: зб. матеріалів доп. 8-ої наук.-техн. конф. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2017. С. 169–171.
13. Zachmann Georg, Golovin Sergiy. Accounting for gas distribution losses – German Advisory Group. URL: https://www.beratergruppe-ukraine.de/wordpress/wp-content/uploads/2014/06/TN_02_2015_en.pdf
14. Архієреєв С.І. Розвиток трансакцій кредитування та заходи регулювання їх витрат в Україні. Харків: Константа, 2007. 152 с.
15. Юхимець Р.С. Особливості запровадження тарифної моделі "вхід-вихід" на ринку природного газу України. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 1. С. 128–145. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2017.01.128>
16. Williamson Oliver E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. No. 38 (3). P. 595. doi: <https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595>

17. Stigler George J. The process and progress of economics. Nobel Memorial Lecture by Graduate School of Business. University of Chicago, 8 December, 1982. 20 p.
18. Чепелев М.Г. Моделювання та оцінка економічних наслідків зміни політики субсидіювання на ринку природного газу України. *Економіка промисловості*. 2014. № 3 (67). С. 32–40.
19. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Надійшла до редакції 10.09.2019 р.

Прорецензовано 27.09.2019 р.

Підписано до друку 28.10.2019 р.

Юхимець Р.С., канд. екон. наук
научный сотрудник

ДУ "Інститут економіки і прогнозування НАН України"

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6610-9453>

e-mail: r.uhimets@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ТРАНСАКЦИОННЫХ ИЗДЕЖЕК НА ТРАНСФОРМАЦИЮ РЫНКА ПРИРОДНОГО ГАЗА УКРАИНЫ

Стремление интегрироваться в европейскую модель развития обусловило добровольное принятие Украиной международных обязательств относительно трансформации институциональной среды по европейскому образцу как в экономической плоскости, так и в политической. В политическом смысле необходимые изменения и пути обеспечения межотраслевой сбалансированности часто воспринимались слишком упрощенно из-за отсутствия фундаментальных оценок последствий задекларированных секторальных реформ, в том числе для различных субъектов экономических отношений. Однако для энергетического сектора потребность его реформирования обуславливалась не только принятыми международными обязательствами, но и наличием внутренних проблем, накопленных за предыдущие годы, которые без применения системных изменений со временем становились бы барьерами для дальнейшего экономического развития государства. Основное содержание имплементации европейских директив в энергетическом секторе как раз и было нацелено на системное трансформирование экономических отношений за счет изменения правил функционирования рынка, что должно было способствовать решению основных кризисных проблем в различных сферах энергетического сектора. Существующей до последнего времени модели рынка природного газа Украины были присущи все недостатки дореформенного состояния рынков стран Европы: система тарифообразования не способствовала рациональному поведению потребителей, что усиливало давление на государственный бюджет; правила поставки не гарантировали предостав-

ления надлежащего качества услуг; отсутствие достаточных инвестиций в газотранспортный сектор не предоставляло возможностей для расширенного воспроизводства основных фондов; сложившиеся правила транспортировки и распределения создавали барьер для свободного доступа к сетям третьих сторон и развития конкуренции в сегменте поставок.

Фактическая имплементация норм Второго и Третьего энергетических пакетов в газовом секторе началось с 2015 года с принятием Закона "О рынке природного газа", который предусматривает предоставление доступа независимым поставщикам к газотранспортной инфраструктуре, право конечных потребителей менять поставщиков, установление рыночного ценообразования и общую либерализацию экономических отношений на рынке. Поскольку накопленные проблемы предыдущей модели рынка природного газа были обусловлены неэффективностью функционирования институтов, в статье была предпринята попытка оценить эффективность процесса трансформации газового сектора и проанализировать результативность изменений на определенных сегментах рынка с позиции именно неоинституциональной теории и анализа транзакционных издержек.

***Ключевые слова:** рынок природного газа, транзакционные издержки, трансформация отраслевых рынков, либерализация*

***R. Yukhymets, PhD in Economics,**
Researcher,
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6610-9453>
e-mail: r.uhimets@gmail.com*

THE IMPACT OF TRANSACTION COSTS ON THE TRANSFORMATION OF THE NATURAL GAS MARKET OF UKRAINE

The desire to integrate into the European development model stipulated that Ukraine voluntarily assumed international commitments about transformation of the institutional environment according to the European model. The level of political awareness of the content of the necessary changes and how to achieve a systemic balance of reforming different sectors was often declarative in the absence of any sound estimates, including the implications for different economic actors.

However, the need to reform the energy sector was determined not only by international obligations, but also by the presence of domestic problems, which over time without the application of systemic changes would become barriers to the entire further economic development of Ukraine. The main content of the implementation of European directives in the energy sector was just intended to systematically transform market relations by changing the rules of market functioning, which was supposed to solve the main crisis problems in various areas of the energy sector.

The recent model of Ukrainian natural gas market was featured by all the shortcomings of the pre-reformed state of European markets: the tariff system did not promote rational consumer behavior, which exacerbated the pressure on the state budget; the delivery rules did not guarantee the proper quality of service; the absence of investment in the gas transportation sector made it impossible to expand fixed assets; the established transport and distribution rules became a barrier to free access to third-party networks and the development of competition in the supply segment.

The actual implementation of the Second and Third Energy Package standards in the functioning of the national market of the natural gas began in 2015, with the adoption of the Law on the Natural Gas Market. Today, an urgent task remains to estimate the process of reforming the natural gas market and to efficiently solve those crisis phenomena that caused the distortion of the institutional environment of the natural gas market.

Since the accumulated problems of the previous model of the natural gas market were due to the inefficiency of the institutions, the article attempted to evaluate the effectiveness of the gas sector transformation process and analyze the impact of changes in certain market segments from the perspective of neoinstitutional theory and study the level of transaction costs.

Key words: *natural gas market, transaction costs, transformation of industrial organization, liberalization*

References

1. North, D. (1997). Institutions, institutional change and economic performance. Moscow [in Russian].
2. Ronald, C. (2007). The Firm, the Market and the Law. Moscow [in Russian].
3. Pustovojt, O.V. (2016). The institutional nature of economic cycles. Experience of Ukraine. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
4. Williamson, O.E. (1996). The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. Moscow [in Russian].
5. Arxiyereyev, S.I. (2006). State Transactional Policy and Structural Transformations of the Ukrainian Economy. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Arxiyereyev, S.I. (2003). Transactional Sector of Ukrainian Economy. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Juris, A. (1998). Market Development in the U.K. Natural Gas Industry. Washington D.C.: The World Bank Group.
8. Annual Report NCSREPU 2015-2018. Retrieved from http://www.nerc.gov.ua/index.php/map_9/data/filearch/Materialy_zasidan/data/filearch/Catalog3/Richnyi_zvit_NKREKP_2018.pdf [in Ukrainian].
9. Kazda, S. After 5 years, the incidence of gas distribution pipelines in Ukraine will increase by 10 times. Retrieved from <https://104.ua> [in Ukrainian].

10. Williamson, O.E. (2001). The Nature of the Firm Origins, Evolution, and Development. Moscow [in Russian].
11. Information site of gas distribution companies 104. Retrieved from <https://104.ua/ua/gas/id/chto-takoe-proizvodstvenno-tehnologicheskije-poteri-2511> [in Ukrainian].
12. Rybiczkyj, I.V., Trofimchuk V.I. (2017). Modern instruments, materials and technologies for non-destructive testing and technical diagnostics of machine building and oil and gas equipment: a collection of materials. 8-th conference. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
13. Zachmann, G., Golovin, S. Accounting for gas distribution losses – German Advisory Group. Retrieved from content/uploads/2014/06/TN_02_2015_en.pdf [in Ukrainian].
14. Arxiyereyev, S.I., Popadynez, O.V. (2007). Development of credit transactions and measures to regulate their expenses in Ukraine [in Ukrainian].
15. Yukhymets, R.S. (2017). On some peculiar features in the introduction of the entry-exit tariff model on Ukrainian natural gas market. *Ekon. prognozuvannâ – Economy and forecasting*, 1, 128-145. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2017.01.128> [in Ukrainian].
16. Williamson, Oliver E. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595. doi: <https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595>
17. Stigler, George J. (1982). The process and progress of economics. Nobel Memorial Lecture by Graduate School of Business, University of Chicago.
18. Chepelyev, M.G. (2014). Modeling and evaluation of the economic consequences of changing the subsidy policy in Ukraine's natural gas market. *Ekonomika promyslovosti – Economics of industry*, 3(67), 32-40 [in Ukrainian].
19. State Statistics Committee of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>